

PŘÍSPĚVEK K DESKRIPCI FUNKCE ZÁJMEN VE VERŠÍCH V. V. MAJAKOVSKÉHO

Jana Kitzlerová (Praha)

Abstrakt:

Cílem tohoto příspěvku je popsat funkci osobních zájmen při výstavbě (básnického) textu. Jako materiál k analýze byly vybrány úseky básní V. V. Majakovského. Funkce zájmen je hodnocena s přihlédnutím k jejich funkčnímu okolí a vždy v konkrétním textovém zapojení. Výsledkem analýzy je teze, že zájmena nelze hodnotit pouze v intencích jazykové substituce, ale je jim nutné přiznat vlastní funkce, které mohou ve výpovědi plnit.

Klíčová slova: V. V. Majakovskij; lingvistická analýza; zájmena.

Abstract:

The purpose of this article is to describe in detail the function of the personal pronouns when composing the artistic, especially (poetic) text. As a material for the undertaken analysis selected parts of poems of V. V. Mayakovsky. The function of the pronouns is analyzed with respect to their functional vicinity and always in concrete contextual frame. From the analysis it follows that pronouns cannot be thought about only in terms of linguistic substitution, but that it is necessary to admit their own function in the text.

Key Words: V. V. Mayakovsky; Linguistic Analysis; Pronouns.

„...класс местоимений – это арсенал смысловых абстракций заключенных в языке в целом; ЭТИМ определяется роль местоимений в системе других классов слов.“

Н. Ю. Шведова¹

Úvod

Nahlízet na umělecký text prizmatem jazykové analýzy je přístup stejně podnětný jako přístup literárněvědný a oba způsoby lze považovat za stejně hodnotné. V rámci jazykové analýzy (básnického) textu mohou být zohledněna různá hlediska: text může být nahlížen a hodnocen jak prizmatem morfologie a syntaxe, tak za přispění lexikálních a sémantických metod a mohou být zohledněny například i jednotlivé slovní druhy, které se podílejí na výstavbě textu, tak jako v tomto případě skupina zájmen. Cílem tohoto příspěvku je na příkladě

¹ ШВЕДОВА, Н. Ю. *Местоимения и смысл*. Москва 1998, с. 8.

vybraných úryvků z básní V. V. Majakovského² ukázat, jaké funkce mohou v básnickém textu zájmena plnit a jaké role mohou zastávat ve výpovědi. Zájmena, ač mnohdy popisována jako pouhé substituty substantiv,³ mohou hrát při výstavbě (básnického) textu významnou roli a, jak se pokusíme dále ukázat, nelze je vždy hodnotit výhradně v intencích této jazykové substitute. Zájmenům je nezřídka kdy třeba přiznat vlastní funkci odlišnou od funkce substantiv, která mohou v textu potenciálně nahrazovat, protože mohou ve výpovědi plnit úlohy odlišné od úloh substantiv.

Zájmena se jeví jako velmi komplexní skupina slov,⁴ jež je v textu schopna plnit nejrůznější funkce, a tak mohou dokonce otevírat nové interpretační možnosti textu. Budeme se zabývat zejména těmi případy, kde je zájmena užito v rozporu s běžnými standardy, tj. kdy se zájmeno nejeví jako pouhý substitut substantiva, ale naopak kdy je u zájmena možné vysledovat jeho vlastní funkci, kdy vystupuje ve výpovědi samostatně, aniž by byla jeho funkce spjata s funkcí substantiva. Jedná se o ty případy, kdy nelze nalézt jednoznačnou paralelu mezi funkcí zájmena a substantiva, které může zájmeno v textu potenciálně nahrazovat.

Zájmena jako součást výstavby textu – jejich kontext, funkce a sémantika.

Nejprve se při analýze veršů zaměříme na funkci zájmen ve vztahu ke kontextu.⁵

² Při výběru materiálu jsem se zaměřila na ty Majakovského básně, ve kterých se zájmeno (osobní, případně přivlastňovací, jejichž funkci a význam pro účel analýzy považuji za synonymní) objevuje jako prostředek autorské výstavby textu a díky svému funkčnímu zapojení může odkrývat i nové výkladové alternativy. V rámci kategorie zájmen je pro analýzu důležitá především pozice a funkce zájmena *já* jakožto úrovně, na které se může vyjevovat subjekt, osoba mluvčího, a dále pak zájmeno *my*, které v Majakovského poezii rovněž často zastupuje osobu mluvčího. Zaměřuji se na takové pozici, ve kterých je zájmeno lokalizováno tak, že na základě jeho místa výskytu lze usuzovat i na další interpretační možnosti textu.

³ Nejen lingvisté, ale i někteří filozofové jazyka nepovažují zájmena za samostatný slovní druh, ale uvažují o nich pouze v intencích jazykové substitute. Například Cassirer, který polemizuje s von Humboldtem a uvádí, že zájmena „nejsou samostatným slovním druhem, s vlastním duchovním obsahem,“ ale že jsou pouze „fonetickým zástupcem substantiv“ (Cassirer, E. *Filosofie symbolických forem*. 1. díl. Praha 1996, s. 215).

⁴ Někteří lingvisté však zájmena nepovažují za uzavřenou skupinu slov. Srov. Виноградов, В. В. *Русский язык*. Москва 1972, c. 259.

⁵ Ve své práci vycházím z teze o nezbytnosti hodnotit zájmena vždy v dostatečně širokém kontextovém zapojení, aby nemohlo dojít k mylné interpretaci. Jak dále ukážeme, zájmenům sice nelze upřít vlastní smysl (i zcela izolovaně postavené zájmeno již ve svém obsahu nese slovní deixi, která je v něm přítomna i v sebeužším kontextovém zapojení), na hlubší zájmený obsah lze ovšem usuzovat až v konkrétním kontextu, ve výpovědi. Čím širší je

Funkce zájmen je úzce provázána s kontextem, ve kterém zastávají předem dané funkce, jež souvisejí s jejich gramatickými specifiky, ale mohou plnit i jiné, nové funkce. Některé z těchto rolí jsou primární, vyčerpávajícím způsobem popsané v běžných gramatikách, jiné již nelze řadit mezi prvotní, a právě ty mohou posloužit jako oporná struktura rozboru.

Funkci zájmen lze členit s ohledem na významový rezultat, kterého má být jejich prostřednictvím docíleno. První z těchto funkcí je úloha osobních zájmen jako formy slovního gesta, pomocí něhož mluvčí může poukazovat (zde osobní zájmena fungují podobně jako zájmena ukazovací či nonverbální projev). Pomocí zájmen může mluvčí rovněž formulovat svůj postoj, soud vztažený k obsahu výpovědi, nebo může dokonce vyjadřovat svůj vztah k účastníkům komunikace.⁶

Jestliže tedy připustíme, že je skutečně možné pomocí zájmen hodnotit své okolí, a to jak kladně, tak záporně, musíme připustit i fakt, že zájmena mohou zprostředkovávat novou, odlišnou charakteristiku subjektu / adresáta / objektu výpovědi, než by tomu bylo v případě užití substantiv.⁷ Zájmena formulují něco, co o subjektu / adresátovi / objektu nesdělilo substantivum.⁸

Podívejme se již konkrétně na příklady, které by mohly naše tvrzení doložit v básních Majakovského. Například v básni *Птичка божья*:⁹

zájmený kontext, tím nesnadnější je určit konkrétní roli zájmena ve výpovědi, ale o to přesnější se pak jeví výsledný soud. Naopak úzký kontext svádí k nepřesným interpretacím, a proto je nezbytné volit pro analýzu vždy přiměřený textový úsek.

⁶ Slov. u Leont'jeva: „Личные местоимения выражают не только наш личный взгляд на мир, не только наше собственное отношение к другим источникам беседы, личные местоимения являются еще как бы крохотным зеркалом, в котором отражается система общественных отношений“. ЛЕОНТЬЕВ, А. А. *Возникновение и первоначальное развитие языка*. Москва 1963, с. 107.

⁷ Jak například uvádí G. Pavskij: „Местоимения не заменяют имен, а служат только указанием на них или напоминанием об них, вовсе не выражая качества, вида, числа вещей ... только намекают на них... Местоимение не только не заменяют имени, но прямо противоположно ему.“ ПАВСКИЙ, Г. *Филологические наблюдения над составом русского языка*, рассуждение 2, отд. 2: Об именах прилагательных, числительных и местоимениях. Санкт-Петербург 1850 (citováno u ВИНОГРАДОВ, В. В. *op. cit.*, с. 257).

⁸ Srovnej u Selivjerstovové: „...семантическое своеобразие местоимений заключается не в отсутствии лексического значения и даже не в его изменчивости, а в том, что местоимения задают тот или иной способ (уровень) представления (характеризации) актанта ситуации, но не содержат в себе информации, соответствующей этому уровню представления.“ СЕЛИВЕРСТОВА, О. Н. *Местоимения в языке и речи*. Москва 1988, с. 32.

⁹ МАЯКОВСКИЙ, В. В. *Собрание сочинений в восьми томах*, том VIII. Москва 1968, с. 108.

„Вы?/ Писатель?/ Извините./ Думал –/ вы пижон./ А вы.../ вы тюльпан,/ а не писатель./ Вы,/ над облаками рея,/ птица/ в человечесий рост./ Вы, мусье,/ из канареек,/ чижик вы, мусье,/ и дрозд“;

Zájmeno osobní s otazníkem se objevuje jako forma charakteristiky adresáta výpovědi. Zájmeno *vy* zde přebírá funkci hodnotícího komponentu, postaveného do jedné řady se substantivy, která zprostředkovávají (negativní) charakteristiku adresáta výpovědi. Zájmeno *vy*, spolu se substantivy *пижон*, *тюльпан*, *мусье*, *чижик*, *дрозд* a negující formou – spojením substantiva a zápornky *не писатель* –, se spolupodílí na předání negativní charakteristiky, je jimi zprostředkovaného záporného hodnocení adresáta výpovědi.

Další případ lze nalézt v básni *Владимир Маяковский – Трагедия (Эпилог)*:¹⁰

„Иногда мне кажется –/ я петух голландский/ или я/ король псковский./ А иногда/ мне больше всего/ нравится/ моя собственная фамилия./ Владимир Маяковский“;

Vlastní jméno, které zde zpřesňuje prve užitě zájmeno a lze ho tudíž v podstatě považovat za substitut zájmena;¹¹ prostřednictvím zájmena tedy dochází jak k jakémusi doplňujícímu vymezení vlastního jména *Владимир Маяковский*, tak je skrze něj předána odlišná, nebo možná lépe řečeno zpřesňující charakteristika subjektu výpovědi. Zájmeno jako hodnotící / charakterizační komponent zde stojí v jedné řadě s obraty typu *петух голландский* a *король псковский* a podílí se spolu s nimi na deskripci subjektu.

Stejně tak na příkladu téže básně:

„Это я/ попал пальцем в небо,/ доказал/ он – вор“.

Zde vidíme spojení dvou funkcí zájmena: zájmeno osobní ve funkci slovního gesta a zároveň jeho prostřednictvím dochází ke zprostředkování jiné významové úrovně než v případě užití substantiva *Бог*.¹² Zájmenem *он* je zde snížena pozice objektu. Nejprve vidíme snížení pozice objektu užitím apelativa, které se svou sémantikou blíží kolektivu – *небо*; zřejmý objekt výpovědi dle mínění autora není nutné nazvat vlastním jménem a následně již není ani tento objekt pojmenován, ale je zastoupen pouze zájmeně. Navíc se zdá, že toto zájmeno není vybráno náhodně, ale jako jeden z prostředků deskripce objektu.

¹⁰ МАЯКОВСКИЙ, В. В. *op. cit.*, том I, с. 56.

¹¹ Standardně je většinou považováno zájmeno za substitut substantiva.

¹² K motivu *Boha* v *Маяковского* poezii srov. J. KITZLEROVÁ: *Лингвистический анализ, орудие интерпретации поэтического текста: Бог в стихах В. В. Маяковского*. *Acta slavica et baltica* 2009, s. 91-100.

Je tedy patrné, že zájmena nemohou být vždy pouhými substituty substantiv. Pokud lze jejich prostřednictvím podat odlišnou charakteristiku než prostřednictvím substantiv, nelze zájmenům upřít vlastní funkci a snad i vlastní sémantickou úroveň, která je odlišná od funkce a sémantické úrovně substantiv, která mohou zájmena v textu potenciálně nahradit.¹³

Tuto tezi je dále možné podepřít také těmi případy, kdy se zájmeno vyskytuje v (básnickém) textu bez oporné vazby na předcházející kontext.¹⁴ Podívejme se například ve třech Majakovského básních: *Владимир Маяковский – Трагедия (Пролог)*:¹⁵

„Вам ли понять,/ почему я,/ спокойный,/ насмешек грозою/ душу на блюде несу/ к обеду идущих лет.// Замечали вы –/ качается/ в каменных аллеях/ полосато лицо повешенной скуки,“;

dále též v básni *Владимир Маяковский – Трагедия (Эпilog)*:¹⁶

„Я это все писал о вас/ бедных крысах.// Жалел – у меня нет груди / я кормил бы вас доброй нененькой.“;

a konečně v básni *Наше!*:¹⁷

„Через час отсюда в чистый переулочек// вытечет по человеку ваш обрюзгший жир,/ а я вам открыл столько стихов шкатулочек;/ я – бесценных слов мот и транжир.“.

Vidíme, že se všechna zájmena skutečně vyskytují v textu samostatně, bez opory v předcházejícím textu.¹⁸ Zdá se, že autor zájmen užívá samostatně, aniž by dal čtenářům indicie, kdo jsou ti, ke kterým ve svých básních promlouvá a na něž

¹³ Srovnej u Petrovové: „Местоимение употребляется не вместо имени, не в значении имени“, а в своём собственном значении“. ПЕТРОВА, О. В. *Местоимения в системе функционально-семантических классов слов*. Воронеж, 1989, с. 20; ibidem, с. 39: „Рассматривая местоимения как заместители, им всё же при этом не отказывают в собственном дейктическом значении. Значит, они уже не могут просто быть сигналами каких-то других слов – они ещё и указывают на что-то, характеризуют что-то относительно какого-то центра координации.“

¹⁴ Srovnej u Petrovové: „Таким образом, личное местоимение 3-го лица может употребляться в тексте без опоры на существительное, То же можно сказать и о других личных местоимениях.“ О. В. ПЕТРОВА: op. cit., с. 42.

¹⁵ МАЯКОВСКИЙ, В. В. op. cit. том I, с. 46 и 56.

¹⁶ МАЯКОВСКИЙ, В. В. op. cit., том I, с. 105.

¹⁷ МАЯКОВСКИЙ, В. В. op. cit., том I, с. 29.

¹⁸ Je samozřejmě nutné posuzovat dané situace vždy s přihlédnutím k každému jednotlivému případu, situačnímu kontextu a reflektovat obecné principy literárního diskurzu.

se obrací. Jako by ani nebylo nutné je blíže specifikovat, neboť jejich pozice a role, kterou ve výpovědi zaujímají, není pro výstavbu textu v ničem významná. Pro Majakovského je to jen beztvářá masa; její substantivní pojmenování neumožňuje jakkoliv odlišit jednotlivé individuality této masy. Zájmena bez opory v předcházejícím textu rovněž ponechávají adresáta / objekt výpovědi bez bližší specifikace či zpřesnění. Zůstávají tak zástupným znakem pro tuto mnohost nerozlišených jedinců, čímž je ze strany autora umocněna představa kvalitativního rozdílu mezi mluvčím (jenž se nalézá hierarchicky výše, je blíže specifikován) a adresáty/ objekty výpovědi (kteří jsou kvalitativně na mnohem nižší úrovni).

Viděli jsem některé konkrétní realizační možnosti užití zájmen v textu. Zájmena jsou prokazatelně slova, jejichž funkcí může být pojmenování (tedy nikoli pouze nahrazování pojmenování zprostředkované substantivem) jak s maximální objektivitou, tak s maximální subjektivitou. Zájmena, v případě kterých by bylo možné hovořit o užití v objektivní funkci, mají většinou oporu v předcházejícím či následujícím textu. Jejich pozice a funkce je většinou ustálená a z hlediska gramatiky je možné považovat ji za primární, standardní. V těchto případech nejčastěji hovoříme o slovní deixi nebo substituci. Neméně běžné je ovšem subjektivní užití zájmen,¹⁹ zvláště v uměleckém textu. V takových případech se ze strany mluvčího můžeme setkat jak se směřováním pozice adresáta a objektu, tak s poziční záměnou všech tří pozic, tedy variováním místa a funkce subjektu, adresáta i objektu ve výpovědi.²⁰ Toto subjektivní uplatnění zájmen je úzce spjata s výše zmíněnou problematikou hodnocení svého okolí z pozice mluvčího a zprostředkováním vztahu (opět nejčastěji mluvčího) k ostatním účastníkům výpovědi.

Vezmeme-li tedy v úvahu, že zájmena v sobě mohou slučovat oba aspekty, a to jak aspekt objektivního užití a hodnocení, tak subjektivního, je nesporné, že je právě tato jejich schopnost předurčuje k mnohotvárnému a rozmanitému využívání v autorské výpovědi. Při následném dekodování textu pak interpretovi vyvstávají dva úkoly: jednak odlišit toto objektivní užití zájmen od subjektivního a dále se pokusit objasnit motivaci, kterou byl autor textu veden při konkrétní realizaci, při konkrétním zájmeném obsazení výpovědi. Pro naši práci je ovšem důležitá tato subjektivní realizace, při které se snažím postihnout autorovu

¹⁹ Subjektivita v užívání zájmen je běžnější v mluveném projevu, kde se s ní je možné setkat pravidelně, ale není neobvyklá ani v projevu písemném.

²⁰ „Обозначение одного лица тремя личными формами образует своего рода синонимию. Контекстуальная синонимия является одним из источников переключения лиц в поэтическом тексте, которое играет важную роль в композиционной и смысловой организации лирического стихотворения.“ КОВТУНОВА, И. И. *Поэтический синтаксис*. Москва 1986, с. 167.

motivaci při výběru zájmen, ale i dalších lexikálních prostředků, které se nalézají ve funkčním zájmeném okolí a spolupodílí se na výstavbě textu.²¹ V našem případě je tedy nutné hodnotit zájmena vždy v kontextu s přihlédnutím k jejich bezprostřednímu funkčnímu okolí. Při takovémto postupu nás sám kontextový rámec zájmena směřuje k možným interpretačním závěrům a k možným soudům.

Pakliže hovoříme o zájmenech jako o oporné struktuře analýzy textu a za klíčové považujeme především zájmeno 1. osoby singuláru a plurálu, musíme si ve funkčním okolí zájmen všimnout především těch jazykových signálů, na jejichž základě je možné postihnout principy, za pomoci kterých mluvčí, subjekt, lokalizuje sám sebe v rámci časoprostorových vztahů,²² a dále je třeba pozorovat, jak sám sebe odlišuje, individualizuje, konkrétně na základě a prostřednictvím čeho odlišuje subjekt, své já, od ne – já.²³ Odstínění tohoto já od toho, co já není, je zvláště důležité při následné interpretaci (básnického) textu, ve kterém je osoba lyrického hrdiny nezřídka ústřední dominantou,²⁴ od níž se jeho výstavba dále odvíjí.

²¹ Funkční zájmené okolí, výběr dalších prostředků, které se zde nalézají, je nezbytným vodítkem při analýze.

²² Například Deleuze mluví o organizaci našich polí vnímání, která jsou organizována tím „druhým“, a stejně tak my můžeme organizovat pole cizí: „Jenže druhý není ani objekt v poli mého vnímání, ani subjekt, který mě vnímá: je v první řadě strukturou mého perceptivního pole, bez níž by toto pole ve svém celku nefungovalo tak, jak funguje. Fakt, že tuto strukturu vykonávají skutečné osoby, proměnlivé subjekty, já pro vás a vy pro mě, nebrání její preexistenci jakožto všeobecné podmínky organizace, jejíž články ji aktualizují v každém organizovaném perceptivním poli – ve vašem i v mém. ... Ne já, ale druhý jakožto struktura činí vnímání možným.“ DELEUZE, G. *Michel Tournier a svět bez druhého*. In: Tournier, M. *Pátek, aneb luno Pacifiku*. Praha 2006, s. 211 a 213.

²³ V podobném duchu se vyslovuje i Russell, který považuje slova „já“, „to“, „zde“ a „ted“ za ústřední pro lokalizaci subjektu v čase a prostoru: „Я называю ,эгоцентрическими словами‘ те слова, значение которых изменяется с переменной говорящего и его положения во времени и пространстве. Четырьмя основными словами этого рода являются ,я‘, ,это‘, ,здесь‘, ,теперь‘.“ (citováno podle ШВЕДОВА, Н. Ю. *Русский язык. Избранные работы*. Moskva 2005, s. 471). Toto odstínění já od toho, co já není, je úzce spjato i s problematikou výše zmiňované časoprostorové lokalizace. „(Druhý) relativizuje nevěděné, nevnímané; neboť druhý vnáší do toho, co vnímám, znak nevnímaného a nutí mě uchopit, co nevnímám, jakožto vnímatelné pro druhého,“ říká Deleuze. DELEUZE, G. op. cit., s. 210.

²⁴ Osoba lyrického hrdiny může být často leitmotivem celé básně a se značnou opatností si lze rovněž klást otázku po míře ztotožnění se autora s lyrickým subjektem. Ačkoliv se mnohdy zdá, že míra prolnutí osoby hrdiny s osobou autora je vysoká, nelze připustit, aby tento dojem ovlivnil následnou interpretaci textu.

Závěr

Zájmena jsou slova, nezbytná pro výstavbu textu.²⁵ S přispěním této skupiny lze text rovněž následně analyzovat nebo dokonce hodnotit. Jsou odlišnou vrstvou, úrovní jazyka oproti substantivům, která mají, v souladu s tradičním přístupem k této skupině, v textu nahrazovat. Nejsou tedy jen pouhými substituty substantiv, neboť mohou plnit vlastní funkce, které se mohou diametrálně odkloňovat od funkcí substantiv a v této souvislosti by snad bylo možné hovořit i o vlastním sémantickém obsahu zájmen, odlišném od sémantiky substantiv. Zájmena tvoří uzavřený komplex, ve kterém mohou substantiva figurovat jako jedna z mnoha vrstev tohoto komplexu, být jednou částí mozaiky, kterou tvoří zájmenný celek.

Na úrovni zájmen se nám mohou odhalovat nejen všechny vrstvy, jimiž je subjekt tvořen, ale zájmena navíc mohou zprostředkovávat mnohem celistvější obraz, představu subjektu / adresáta / objektu výpovědi než substantiva. O jejich svébytné pozici v rámci výpovědi svědčí i to, že často vystupují samostatně, bez opory na předcházející či následující kontext. Prostřednictvím zájmen můžeme nejen poukazovat, ale i vyjadřovat svůj soud, hodnotit své okolí, a to mnohdy přesněji než pomocí substantiv. Zájmena nejsou slova bez hlubšího sémantického obsahu²⁶, ale jakožto významný nástroj autorské výstavby textu se naopak díky svým funkcím a schopnostem blíží představě slovní ideje připravené ke konkrétnímu obsahovému zaplnění a následné realizaci.

²⁵ Srovnej například u Majtinské: „...личные местоимения 1-го и 2-го лица встречаются в определённом жанре языка; можно представить обширный текст доклада, в котором они не употреблены ни разу, в диалогах же без них нельзя обойтись.“ BENVENISTE, E., *La nature des pronoms, For Roman Jakobson*, Hague 1956 (citováno u МАЙТИНСКАЯ, К. Е., *Местоимения в языках разных систем*, Москва 1969, s. 142).

²⁶ Srov. pozn. 3.